

SE ÅLDERN FATABUREN

SE ÅLDERN

FATABUREN

2015

2015

SE ÅLDERN

Red. Anders Carlsson

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN – Nordiska museets och Skansens årsbok – är en skatt av kulturhistoriska artiklar som har publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

NORDISKA MUSEET

SKANSEN

Fataburen 2015

Nordiska museets förlag

Box 27820

115 93 Stockholm

www.nordiskamuseet.se/förlag

www.nordiskamuseet.se/fataburen

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Anders Carlsson

Bildredaktör och bildbehandling Karolina Kristensson

Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon

Översättning Alan Crozier

Omslagsfoto »Fotografens dotter Tove dansar med sin farfar i trädgården.«

Foto: Sten Didrik Bellander, © Nordiska museet (NMA.0056089).

Pärmens insida Foto: Erik Liljeroth, © Nordiska museet (NMA.0029567).

Tryckt genom Italgraf Media 2015

ISSN 0348 971 X

ISBN 978 91 7108 577 1

Undersidan av bladet på
en dopsked av silver. In-
skriptionen lyder: »ANNO
* 1695 * D17 * MARTI =
CHRISTINA * ERICHS * D
* DUFVA«. (NM.0230783)
Foto: Karolina Kristens-
son, © Nordiska museet.

Från foster till dop

Hur man skyddar en hedning

LENA KÄTTSTRÖM HÖÖK är etnolog och intendent med ansvar för folktro, folkmedicin och högtider vid Nordiska museet.

Den medeltida katolska synen på modern och det nyfödda barnet som orena syndiga hedningar, besatta av djävulen, levde länge kvar efter reformationen på 1500-talet. Med exorcism (djavulsutdrivning) och dop renades barnet från synd och upptogs i Guds och församlingens gemenskap. Dopet ansågs nödvändigt för barnets frälsning och framtida möjligheter att komma till himmelriket.

Att vara nyfödd uppfattades fortfarande vid 1700-talets slut och långt in på 1800-talet som ett livsfarligt skede. Genom att barnet före dopet betraktades som en hedning, var det ett lättfångat byte för diverse »onda makter« och folktroväsen. Speciellt rädd var man för att barnet skulle bli bortbytt – att trollmor skulle byta ut barnet mot sitt eget. En annan fara låg i att dö odöpt, vilket medförde begränsningar i rätten till kyrklig begravning och därmed möjligheten att komma till himlen. Dopet påskyndades därför av både kyrkolagen och föräldrarna.

För att skydda hedningen under den kritiska tiden och samtidigt skapa ett gott framtida liv för barnet fanns en mängd magiska åtgärder. I den här artikeln presenteras några föremål som användes i detta syfte – som skyddsmedel och lyckobringare.

Fosterkistor funna i en kyrkogårdsmur vid Odensjö kyrka i Småland. C-14-analys visar att innehållet i näverasken är från 1675 ± 35 år och det i den största kistan, som mäter 15,1 cm, från 1780 ± 30 år. Den minsta kistan, blott 5,5 cm lång, är från 1830 ± 35 år. (NM.O285615+, NM.O285614+, NM.O285616+) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Fosterkista

Små fosterkistor som hittats undangömda på kyrkvindar och i kyrkogårdsmurar vittnar om föräldrarnas omsorg om sina döda, odöpta barn och foster. Under Sveriges katolska medeltid (ca 1050–1520) hade odöpta eller dödfödda barn och foster varken rätt att vila i vigd jord eller begravas av präst. Om de trots allt begrovs på kyrkogården eller i kyrkan ansågs de genom sin orenhet besudla platsen så pass att en ny invigning av biskopen blev nödvändig. Trots att sådana begravningar var straffbara visar arkeologiska fynd att de ändå förekom under medeltiden. I utgrävningarna på Helgeandsholmen i centrala Stockholm hittades till exempel tre spädbarnsskelett från tiden före 1530 i närheten av kyrkogårdsmuren.

Som en följd av reformationen tillät den svenska kyrkoordningen 1571 att odöpta barn begrovs på kyrkogården, men utan med-

verkan av präst. Detta gällde emellertid bara levande födda barn som inte hunnit döpas. Först 1799 fick de dödfödda barnen samma rättigheter. Ett sätt att komma förbi alla bestämmelser och begränsningar var att i smyg stoppa ner de döda barnen i kistan hos någon nyss avliden eller i en nygrävd grav. Då fick de dessutom del av prästens välsignelser.

Ofullgångna foster nämns överhuvudtaget inte i de kyrkliga förordningarna, vare sig om aborten ansågs naturlig eller framkallad. Lösningen blev att lägga fostret i en lagom stor ask eller låda som sedan gömdes i en redan öppnad grav, i kyrkogårdsmuren, under kyrkgolvet eller på kyrkvinden – för att komma så nära vigd jord som möjligt. Foster begravda på detta sätt kunde kallas äske-Pelle, askabarn, äskgosse eller asklåisa.

Om fostret hade oturen att vara utomäktenskapligt kunde det få konsekvenser för dess fortsatta framtid, i synnerhet om fadern var okänd och den ogifta modern ensamstående. För att slippa skammen att föda en »oäkting« tillämpades fosterfördrivning som exempelvis tunga lyft, heta bad, åderlåtning och intagande av kvicksilver, arsenik, fosfor, tibast eller saffran. Om metoderna ändå inte fungerade kunde en utväg vara att föda barnet i lönndom och sedan ta livet av det. Men då fanns risken att barnet blev en myling.

Det var inte bara fostrets eller det döda barnets väl och ve som var motivet till ansträngningarna att begrava det så nära vigd jord som möjligt. Det fanns också en rädsla för att de odöpta skulle gå igen och spöka. Myling kallades ett »oäkta«, odöpt och av modern dödat barn eller foster som gömts undan. Många sägner handlar om hur mylingen ropar och gråter högljutt efter sin moder om någon närmar sig gömstället. Enda sättet att få tyst på mylingen ansågs vara att den kom i vigd jord. Om mammans brott blev upptäckt var det inte bara skammen i avslöjandet att hon fött ett »oäkta« barn att vara rädd för. Straffet för barnamord, vare sig barnet var hedet eller kristet, var döden.

En sägen om en myling, förmedlad av Engla Johansson, född 1853, utspelar sig på en fäbod i Medelpad:

En flicka hade lagt ett barn på lönn i en fäbod. Men där blev det alltid liv och leverne sedan. En gång var det bal där på vallen, och då hörde dom en röst, som sa:

»Bena å lång,
bytta ä trång,
om int' saxa hade var-ä
skull ja opp å dansa mä mor min.«

Då dom öppnade golvet fann dem ett barn i en bytta. Men innan hade Hin Håle kommit och dansat livet ur bopigan.

De tre fosterkistorna i Nordiska museets samlingar innehåller i dag inga benrester, kanske för att dessa tagits bort och begravts innan kistorna överlämnats till museet eller för att fostren varit rätt små och ännu inte hunnit bli särskilt förkalkade. I svepasken ligger förkolnat organiskt material samt troligen läder och mikroskopiska rester av linne- och bomulls fibrer. Fostret kan ha bränts först för att få plats i kistan.

Svepaskens fisknätsmönster kallas i Norge för *muruspjeld*, det vill säga marspjäll. Enligt den norska symbolforskaren Åsta Østmoe Kostveit användes marspjäll inte bara mot maran – ett övernaturligt kvinnligt väsen som nattetid antogs ta sig in i hus och ladugårdar och plåga människor och djur genom att marrida dem – utan också som ett allmänt skydd mot trolldom, ofta dekorerat på kistor och skrin. Spjället stänger de onda makterna ute och maran måste dessutom räkna rutorna i spjället och eftersom hon bara kan räkna till tre så blir hon aldrig klar. Marspjäll finns även inristade på andra föremål som har med odöpta barn att göra.

Ett av kriterierna för om ett föremåls mönster kan förmodas ha en magisk innebörd är användningsområdet. När det gäller fosterkistornas funktion föreligger ett tydligt behov av magi, dels för att skydda det odöpta fostret mot onda krafter och dels för att hindra fostret från att gå igen. Att man bemödat sig om att dekorera asken, eller använt ett redan utsmyckat föremål, när det ändå skulle gömmas pekar också på skyddsmagi.

Segerhuva

Det fanns många sätt att spå det nyfödda barnets framtid. Att vara född vid fullmåne gjorde barnet förmöget. Veckodagarna hade också betydelse – bäst var att vara född på en söndag, det innebar lycka och framgång.

Men det allra lyckosammaste tecknet var att vara född med en del av fosterhinnan sittande kvar över huvudet – med segerhuva, även kallad segerhätta, visdomshuva eller hedningahuva. Denna huva torkades och sparades och kunde bäras som en amulett i en medaljong eller pung. Bäraren troddes vara osårbar mot hugg och slag och inte kunna drunkna. Om en person gick med sin segerhuva runt om en plats där våldeld utbrutit, skulle elden slockna. Karl XII:s segerhuva, som finns bevarad i Livrustkammarens samlingar, var enligt somliga orsaken till att kungen motstod vanliga kulor och bara kunde skjutas med en silverkula. I Peder Svarts krönikor om Gustav Vasa berättas att kungen föddes med en hjälmliknande segerhuva. Segerhuva omnämns redan på 200-talet i det antika romarriket.

Segerhuva – en intorkad fosterhinna som skänktes till Nordiska museets samlingar 1929 av Elin Bergqvist, Första Backe, Mariefred. I bilagan till Huvudliggaren står: »Givarinnan uppmanad att gå runt en eldsvåda med den på sig – men har aldrig gjort det.« (NM.0179044) Foto: Nordiska museet.

Bortbyting

Många av de magiska skyddsåtgärderna riktade sig mot trollen. Dessa troddes vara ute efter den nyfödda hedningen och det var viktigt att se till att inte trollmor kom åt att byta ut den mot sin egen unge. Därför fick det nyfödda barnet inte lämnas ensamt utan man »vakade hedning«. Innan barnet döpts skulle dessutom elden ständigt brinna i härden för att hålla alla onda makter borta och något föremål av stål och en psalmbok stoppas ner i vaggan. I ett hem där ett nyfött barn fanns skulle alla dörrar vara väl stängda och efter solens nedgång fick ingen gå ut eller någon främmande komma in, för att intet ont skulle kunna följa med in.

Tecken på att barnet var en bortbyting ansågs vara att det hade stort huvud och klena ben och inte växte som det skulle. Eller att det hade onormalt stor aptit. Annars liknade det ett vanligt barn. Om misstanken fanns att man fått en trollunge i stället, kunde man behandla trollungen illa – genom att piska den eller sätta den på brödspaden och låtsas vilja kasta in den i ugnen. Då kom trollmor genast till sin unges undsättning och lämnade tillbaka det riktiga barnet.

Tron på bortbytingen får ses som ett försök att finna en förklaring till barnets annorlunda beteende. Ett exempel finns från Norra häradsrätten på Gotland år 1690. Då rannsakades en kopparslagare i Fole tillsammans med sin hustru för att på julaftonskvällen ha lagt ut sitt barn på gödselhögen för att det skulle igenbytas. De var övertygade om att barnet var en bortbyting eftersom det hade varit vanskapt, sjukligt och skröpligt och aldrig varit tyst, varken dag eller natt. Enligt föräldrarna hade kuren hjälpt, så att de fått tillbaka sitt riktiga barn. Eftersom det sedan det togs in »tegat och legat stilla och om juledagen mot aftonen dödt blifvit och sedan så vackert och däjeligt vordet som något barn kunnat vara«. Straffet för föräldrarna blev en månads fängelse på vatten och bröd vardera samt att undergå uppenbar kyrkoplikt. Av allt att döma såg inte häradsrätten handlingen som mord utan den beskrevs som »grof widskeppelse« och »stora vantroo«.

Ellakors, amulett, beskrivs i Huvudliggaren vid förvärvet år 1873: »3332 Ett 'ellekors' fr. Vemmenhög's hd. Skåne. Ellekors är en amulette som bars (o bäres) till skydd mot alla onda makter. Det tillverkas af ärf't silfver, som tigges af 9 hustrur, smides stillatigande 3 torsdagsmorgnar och ligger sedan 3 söndagar på altaret. Odugligt om det fallt på golfvet, hvilket detta troligen har, annars anses ingen så fördomsfri att han vågat sälja det. Om det smides för ett fruntimmers räkning tigges silfvret af hustrur, hvars förstfödda bara varit gossar – om för en karl af hustrur, som först födt flickor.» (NM.0003332) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Ellakors

Föräldrarna var rädda för att sjukdomar skulle drabba det nyfödda barnet och eftersom de flesta sjukdomar ansågs orsakas av olika folktroväsen söktes hjälpen på magisk väg. I Nordiska museets samlingar finns 28 stycken amuletter med benämningen ellakors, ellekors, eller älvkors. Det är ett, oftast runt, silverhänge som framför allt använts i södra Sverige och i Danmark under 1700- och

1800-talen för att förebygga och bota sjukdom. Ellakorsen ansågs skydda mot vattenväsendet Ellen eller älvorna, som påstods kunna framkalla en rad olika sjukdomstillstånd. Deras onda andedräkt, älvablåst, sades bland annat kunna orsaka utslag och hudsjukdomar. För att ellakorset skulle verka skyddande måste silvret tiggas ihop i grannskapet och smeden fick inte ta betalt för sitt arbete. Korset, som bars närmast kroppen, under kläderna, osynligt för andra, präglades med kristna symboler i form av ett fyraarmat solkors, ett Kristusmonogram, en bön om hjälp och bärarens initialer. Det gavs till nyfödda barn och till konfirmander men även till vuxna personer som redan insjuknat eller var i behov av särskilt skydd. Ett ellakors fick inte säljas utan skulle följa sin bärare i graven.

Vätteljus

Som skydd mot barnsjukdomar kunde även märkliga naturformationer användas. Vätteljus, vättaljus, vättastenar eller dönnestekar har i folkmun varit benämningar på ett slags fossil av utdöda bläckfiskar (belemniter) med cigarrliknande, avlång form, påminnande om ett hemstöpt ljus. Vättar var enligt folktron övernaturliga väsen som levde under jorden, utan samröre med människorna, så länge dessa inte störde dem. Blev vättarna förorättade genom att få smutsvatten, urin eller annan vätska över sig kunde de dock hämnas, bland annat genom att sätta sjukdom på människorna. När vättarna var uppe på marken om kvällarna för att utföra arbeten eller för att dansa och leka, lyste de upp mörkret med vätteljus som man kunde hitta efteråt, när vättarna själva hade återvänt till sina underjordiska hem. Vätteljusen ansågs ha magiska välgörande krafter och användes inom folkmedicinen för att behandla en mängd olika åkommor och sjukdomar hos människor och djur. De förekom framför allt i Skåne och såldes därifrån vidare till andra delar av landet.

I folkminnesmaterialet i Nordiska museets arkiv finns flera uppgifter om hur vätteljus användes. Emma Bengtsson, född 1859 i Morup socken, Halland berättar:

Vätteljus – belemnit. Från Blekinge, inkom 1885 (NM.OO46033). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Ältsten från Sör Hörende, Västerfärnebo, Västmanland. Enligt beskrivningen i Huvudliggaren vid förvärvet år 1884 hängdes den i ett snöre kring halsen och var ett universalmedel mot det mesta. Dock användes den framför allt mot »ältan», frässan, bölder och sår, värk, matthet, ledsnad, sorg och räddhåga, 'skyddade väl' mot troll och skogsrå, mot otyg i vädret o.s.v., hvadan isht alla fega och mörkrädda buro ältsten på sig i den mån huset hade tillgång på sådan. En resa kunde aldrig gå lyckligt utan ältsten. Nyfödda barn skulle skyddas bl.a. med ältsten, tills dess de blivit döpta.« Ältstenarna gick i arv inom familjen. Gick någon förlorad var det en sorg för hela huset, eftersom det troddes förebåda någon olycka och det var svårt att skaffa en ny. »Hälsst som endast få 'kloka' kunde gifva dem den tillbörliga underkraften och de nya ju nästan alltid hade svagare verkan.« (NM.OO44608) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Späda barn fingo ibland en besynnerlig sjukdom. Den bestod däri, att på fingerspetsarna och täspetsarna blev det små hårda uddar eller nabbar [...] Barnen blevo oroliga och kinkiga. Då trodde de, att det berodde på att vättler kommo och sugade på fingrarna och tårna, och så blev barnet sjukt. [...] Den sjukdomen botades med vättleljus. Det fick man köpa på apoteket [...] små avlånga, gråaktiga bitar. Ett sådant bands om halsen på det sjuka barnet [...] så att vättlelyset hängde på bröstet.

Vätteljus kunde även läggas i vaggan eller i lindan för att inte trol-len eller vättarna skulle byta ut barnet.

Ältsten

Ett vanligt botemedel mot barnsjukdomar var ältstensamuletter. De användes ofta mot engelska sjukan (rakitis) som också kallades skäver, ältan, riset med mera. För att hålla sjukdomen borta hängdes en ältsten på ett snöre kring barnets hals innanför kläderna. Ofta är ältstenarna skrapade för att pulvret använts som medicin. En del ältstenar är ursprungligen jordfunna sländtrissor men de har även tillverkats i senare tid. I slutet av 1800-talet gjordes ältstenar av täljsten (serpentin) från gruvan i Sala.

En teori om engelska sjukan var att den orsakades av moderns beteende under barnets fosterstadium. Hon skulle till exempel undvika att närvara vid slakt och att se eller röra vid lik. Om sjukdomen ändå infann sig var botemedlen ältstenar, jorddragning eller – om man misstänkte att det var »likskärvan« – att låta barnet vidröra ett lik. »Man skulle ta boten där man fått soten.« Men om man misstänkte att barnet fått »horeskäver« troddes det bero på att en hora hade sett barnet. En hora kunde man undvika, men mot löndahoran – som man saknade bevis mot – var det svårare att skydda sig.

I preventivt syfte kunde en ältsten då hängas runt barnets hals. Men trodde man att olyckan redan varit framme och barnet fått »horeskäver« var botemedlet att låta barnet dricka ur en horesko

eller ge dem horehår. En annan variant var att stjäla ett klädesplagg från den misstänkta horan och låta barnet sova i det.

Trolldocka

Många besvär och sjukdomar hos spädbarnet troddes bero på att man stört älvorna. För att skydda barnen tillverkades trolldockor som offrades åt älvorna. Från Åker i Södermanland berättas hur man botar ett oroligt och skrikigt spädbarn. Man tar lite hår från barnet samt nagelklipp av alla fingrar och tår och lindar in i en lapp av det lintyg barnet haft närmast kroppen. Därefter görs tre dockor av barnets kläder och i varje docka insticks en obegagnad knappnål. Byltet och dockorna grävs ner som ett offer åt älvorna vid närmaste lövträd en torsdagsafton, sedan solen gått ned, samtidigt som man säger: »Tag det här och lek med och låt bli [namnet]«.

I Nordiska museets samlingar finns åtta stycken trolldockor. Tre av dem är funna vid »Elfstenen« utanför Lindesberg. Trolldockorna låg i små runda, med fett insmorda, fördjupningar kallade älvkvarnar. Enligt uppgift hade de lagts dit för att blidka älvorna vid barnsjukdomar.

Dopdräkt

Den farliga vägen till kyrkan för att döpas krävde många magiska skyddsmetoder. I dessa ingick även dopdräktens färg och genomtänkta dekorationer.

De dopdräkter som finns i Nordiska museets samlingar består huvudsakligen av den färggranna typ som förekom från 1500-talet till 1800-talets slut. Det är olika typer av doppåsar, -svep och -kåpor som har anpassats efter den form barnet fick när det var lindat. De är från sent 1700-tal till 1850–1880-talet och uppvisar en stor variationsrikedom i färg, form och dekorationer. Många är röda eftersom det var en färg som ansågs beskyddande och markerade samtidigt en viss status genom att den var dyrbar. Röd färg har spelat en viktig roll i myt, tro och sed, varvid inte minst associationer-

Trolldocka. Beskrivs i Huvudliggaren vid förvärv år 1927: »Docka, liten av tyglappar, för vidskepligt bruk fr. Åkers sn o hd, Södermanl. Förvärv av fru Maria Andersson, Häst-hagen.« (NM.0163061) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Dopdräkt, kristningasäck eller kristningasvep. Förvärvades 1886 från Veinge socken, Höks härad, Halland (NM.OO53547A-B). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

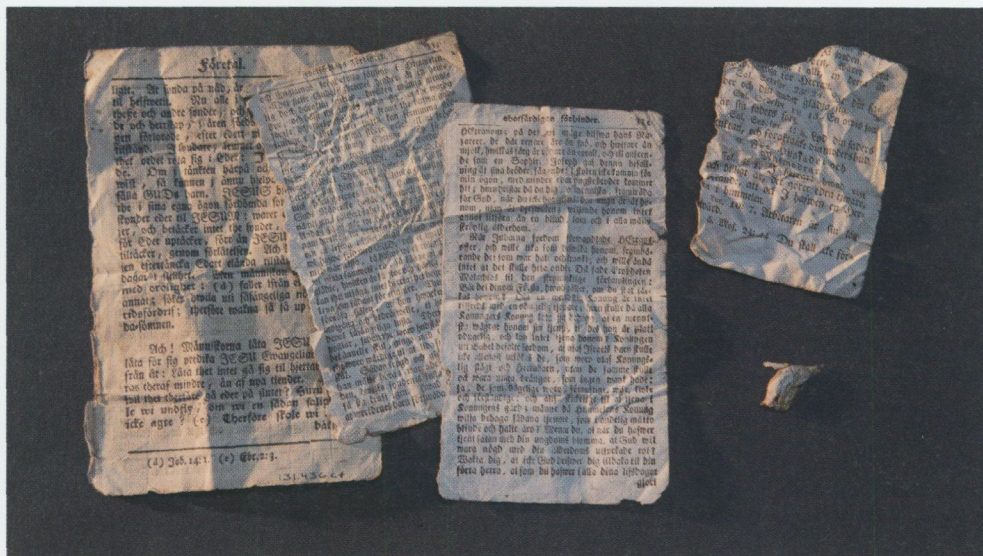
na till blod och därmed till hjärta och kärlek har varit väsentliga. Dessutom symboliserade den röda färgen livet och uppståndelsen.

De många mönstrade banden, pärlbroderierna, spetsarna, knaparna, metallerna, speglarna, pappersblommorna med mera är inte enbart dekorativa utan var även försök att på magisk väg beskydda barnen. Det gäller framför allt metallföremål som ellakors och silverkulor samt symboler som andreaskors. Metaller är ett välkänt ontavvärjande medel som har använts i magiskt syfte. De framställdes ju i kontakt med den kraftfulla elden och fick med sig eldens skydd på vägen. Blänkande föremål som större metallbitar och speglar fungerade dessutom reflekterande genom att de eventuella onda makter som ville åt barnet såg sig själva och skrämde studsade tillbaka. Andreaskors har använts för att fördriva onda makter.

Den vita färgen i dagens dopklänning har anor från medeltidens katolska barndop då barnet sveptes in i en vit dopklädnad efter att naken ha doppats ner hel och hållen i dopfunten. Att dräkten var vit stod för den renhet barnet uppnått genom dophandlingens avtvättande av all synd. Efter reformationen på 1500-talet försvann succesivt både neddoppningen och den vita dopdräkten. Istället vattenöstes barnets huvud och med tiden började färggrannare dopkläder i starka färger och mönster bli vanliga. Vid 1800-talets slut återvände den vita färgen i dopdräkten som då också förseddes med ärmor. Det hänger ihop med att lindningen av barnen upphörde samtidigt som dopen började förläggas till hemmen i stället för i kyrkan. I de högre samhällsskikten hade långa dopklänningar av ljusare tyger och hemmadop börjat komma i bruk redan vid 1700-talets slut och 1800-talets början. Färgen och formen var av samma typ som den kvinnliga modedräkten vid den tiden.

Föremål i dopdräkten

Det skydd som dopdräktens utformning förväntades ge kunde ytterligare förstärkas genom olika nedstoppade föremål. När dopdagen kom och hedningen skulle föras till kyrkan gällde det inte

Föremål som påträffats i en doppåse från 1800-talets början, från Sorunda, Södermanland. Längst ned i botten på påsen låg ett litet paket bestående av tre blad ur en religiös skrift med rubriktexten »Berättelser om de obotfärdigas förhinder» samt en vitlöksklyfta. (NM.0131436C+) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

bara att genom olika magiska åtgärder skydda barnet under färden, utan även att med besvärjande magi försöka ge det ett gott liv. I lindan och doppåsen lades alla möjliga skyddsmedel och lyckobringare. Det kunde vara silverpengar, flintskärvor, ormhuvuden, vätteljus, svavel, krut med mera. I Nordiska museets doppåsar har hittats vitlök, religiösa blad, brödsmlor, nålar och bladguld. Vitlöken användes allmänt mot onda makter. Psalmboksblad eller blad ur andra religiösa skrifter ansågs av sin natur vara skyddande mot hedniska väsen men de var även lyckobringande och skulle göra att barnet fick lätt att lära sig läsa och skriva och få ett gott förstånd och gott minne. Brödsmlorna skulle se till att barnet aldrig be-

Dopkass av näver.
Från Sollerön, Dalarna,
daterad 1750-1850
(NM.0220324). Foto:
Karolina Kristensson,
© Nordiska museet.

Fisknätsmönster
som ristats in på
dopkassens kortsida
som magiskt skydd
(NM.0220324). Foto:
Karolina Kristensson,
© Nordiska museet.

hövde sakna bröd. Många arkivalier berättar att bröd, ibland en hel smörgås, lagts ner för att barnet aldrig skulle behöva sakna mat i det kommande livet.

Dopkass

Till och med dopkassen som den lille hedningen förvarades i under förflyttningen till dopet, kunde förses med skyddssymboler i dekoren som extra säkerhet.

När väl förberedelserna inför färden var klara, hedningen påklädd och alla magiska föremål på plats, var det dags att åka till kyrkan. Föräldrarna stannade vanligtvis hemma och istället ansvarade gudmodern och faddrarna för barnet. Modern ansågs ha lämnat sin status som kristen i och med att hon fött fram en hedning och betraktades själv som hedning ända fram till sin kyrktagning som kunde ske först fyrtio dagar efter födseln.

»Se här får jag glädjen att i Jesu namn lämna dig en kristen i stället för en hedning«, sade gudmodern när hon återlämnade barnet till föräldrarna efter dopet. Gudmoderns sätt att vara på dopdagen ansågs påverka barnets framtida liv. Hon skulle till exempel röra sig raskt så att barnet skulle bli en energisk och flitig människa och få lätt för att fatta.

I Väster- och Österdalarna samt södra Härjedalen transporterades barnen till dopet i särskilda dop- eller kristningskassar av näver, dekorerade med tyglappar i olika färger. Förutom de föremål som stoppats ner i dopkläder och dopkassar förseddes de senare med ytterligare skydd, både synliga och osynliga, i själva utformningen. Det kunde vara fisknätsmönster, andreaskors, valknutar eller skyddsbränning.

På dopkassarna är fisknätsmönstret oftast inristat på gavlarna. Mönstret är av samma typ som återfinns på en av fosterkistorna (se ovan) och förekommer även på dopfuntar. Samma symbol har alltså använts på tre olika föremål, alla relaterade till odöpta barn. I Norge kallas rutnätsmönstret, som redan nämnts, för marspjäll och hade funktionen att stänga ute de övernaturliga makter som för-

Dopkass med tretton skyddsbrända hål i botten, vardera ca 1,5 cm i diameter.
Från Gärde, Leksand, Dalarna, daterad 1750–1850 (NM.0012429). Foto: Karolina
Kristensson, © Nordiska museet.

sökte komma åt barnet. Något som naturligtvis var extra angeläget under den farliga färden till kyrkan, då hedningen för första gången var ute under bar himmel, på väg till dopet och Guds beskydd.

En speciell företeelse är *skyddsbränning* – att med en glödande ten eller pinne åstadkomma brännmärken. Skydden placerades invid de ställen där man trodde att det onda kunde ta sig in och där man förvarade det som ansågs värdefullt. Skyddsbränningsmärken påträffas oftast i byggnader från medeltiden och 1500-talet, runt dörrar och fönster, samt på några äldre föremål som möbler och förvaringskärl för livsmedel. De förekommer framför allt i uthus som saknar eldstad. Skyddsbränning omnämns redan i Eddan och finns på väggar, altarskåp och dopfuntar av trä i medeltida kyrkor. Däremot är skyddsbränning på dopkassar tidigare okänt.

I Nordiska museets samlingar har dylika märken nyligen påträffats i botten på fyra stycken dopkassar från Dalarna och Härjedalen, samtliga daterade 1750–1850.

Dopfunten

Enligt 1529 års kyrkohandbok, 1571 års kyrkoordning och 1686 års kyrkolag skulle dopet ske senast åtta dagar efter födseln och det var inte främst en namngivningsakt utan en passagerit – en ceremoni varigenom barnet bytte status från hedning till kristen, blev del av den kristna gemenskapen och kom under gudomligt skydd.

Dop och namngivning garanterade barnet dess sociala rättigheter redan i det nordiska vikingasamhället. Då var det exempelvis tillåtet att sätta ut ett oönskat barn till att dö innan det hade fått något namn, men inte därefter. Dopritualen gjorde att det blev att betrakta som mord. De barn man valde att behålla blev upptagna i samhället genom vattenösning och namngivning.

Den medeltida dopritualen var uppdelad i två akter. Det egentliga dopet inne i kyrkorummet föregicks av primsigningen utanför kyrkdörren. Där utförde prästen djävulsutdrivande ritualer genom att blåsa i barnets ansikte, ge det salt i munnen, göra korstecknet över det, välsigna det och smörja dess öron och näsa med saliv samt bröst och skulderblad med olja. Först efter denna exorcism var det möjligt att föra in barnet i kyrkan till dopfunten, som vid den här tiden var placerad strax innanför kyrkdörren för att inte hedningen skulle komma för långt in i kyrkan. Efter att prästen tre gånger frågat faddrarna om barnets namn doppades barnet naket ner i dopfunten tre gånger. Sedan gjorde prästen ett kors av smörjelse på barnets huvud och svepte in det i ett vitt kläde. Därefter fick barnet ett ljus i handen. I slutet av 1500-talet och början av 1600-talet förändrades dopritualen så att smörjelsen och salt- och ljusceremonierna togs bort. Så småningom avskaffades även neddoppningen och ersattes av vattenösning på huvud och skuldror. Från 1600-talet fick därför de äldre dopfontarna en flatare insats av metall eftersom det inte längre behövdes så mycket vatten.

Först år 1614 bestämdes i Sverige att hela dopceremonin skulle ske vid dopfunten.

Det finns många medeltida dopfuntar bevarade i Sverige. De är ganska stora och djupa eftersom hela barnet doppades ner under dopet. Ordet dop kommer av verbet doppa. Dopfuntarna är ofta försedda med skyddande motiv och symboler. Förutom bibliska scener är det symboler som odjur, hästhuvuden, drakar, lejon, demoner, repslingor, rutmönster, flätverk och S:t Hanskors (valknut). Symbolerna binder och skrämmar bort enligt magins formel »ont ska med ont fördrivas«.

Att dopet påskyndades låg i allas intresse. Föräldrarna önskade att det späda barnet skulle skyddas från onda krafter – men också att det inte skulle riskera att dö som hedning och därmed inte få vila i vigd jord och komma till himlen utan i stället tvingas irra omkring som en »osalig ande« på jorden och hemsöka de levande. Fortfarande vid 1800-talets början hände det att bönderna begärde att få döpa sina barn redan ett par dagar efter födseln.

Från 1600-talet och framåt blev hemmadopet allt vanligare, framför allt i adliga och borgerliga familjer. Detta ledde till en kunglig förordning år 1864 som sade »där skäl föreligger må dopet ske i prästens bostad eller å annat lämpligt ställe«. Samtidigt förlängdes tidsgränsen till sex veckor efter födseln. Under 1800-talet spreds sedan hemmadopen till landsbygden. Under 1940-talet kom funktionalismens hygieniska och praktiska aspekter att förlägga merparten av dopen på BB. Därefter har antalet kyrkdop ökat och i dag sker huvuddelen av dopen återigen i kyrkan.

Kyrkdopet skedde vanligen i samband med högmässan, oftast första söndagen efter barnets födelse. Det gjordes stor skillnad på om barnen var födda inom eller utom äktenskapet. Under medeltiden döptes de »oäkta« barnen före gudstjänsten och de övriga efter. Denna markering förstärktes i slutet av 1500-talet så att de utomäktenskapliga barnen döptes på vardagarna. Särbehandlingen upphörde först med en kunglig förordning från 1778.

Som ett ickekristet alternativ till dopet förekommer i dag namngivningsfester eller barnvälkomnanden. Dessa fungerar även när

Dopfunta av sandsten med olika snörflättningsornament samt uttömningshål i botten. Från Näs kyrka i Västergötland, daterad till omkring år 1200. Runtom är dopfunten försedd med olika knutar i relief, bland annat en valknut, även kallad S:t Hans kors. Repet och knutens främsta egenskaper är att binda och kontrollera och de är ofta använda skyddssymboler på dopfontar i Sverige. I dag är valknuten en internationell symbol för sevärdheter och skydd av kulturminnen. Tillhör Historiska museet (SHM 11508) och är utställd på Nordiska museet. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

adopterade barn välkomnas till sin nya familj. Då är presentationen av barnets namn en central del i ceremonin och både gudmodrar och faddrar förekommer och nya symbolhandlingar skapas.

Dopgåvor - vår tids magi

Mycket energi har lagts, och läggs, ner i strävan att skydda våra små och ge dem ett gott liv. Rötterna i medeltida exorcism gör strävan att få hedningen till dopet undan (hoten från) djävulen och andra faror begriplig. Fram till slutet av 1800-talet var de flesta hot osynliga i form av olika folktroväsen och »onda makter« som troddes vilja röva bort barnen eller sätta sjukdomar på dem. De medel som fanns var att med olika magiska handlingar försöka behärska de övernaturliga krafterna. Magin förstärktes av olika symboler och formler. Med likhetsmagi förutsattes ett nedstoppat mynt göra ägaren rik liksom ett psalmboksblad skulle göra hen läskunnig. Grundprincipen, återigen att »ont ska med ont fördrivs«, tillämpades genom reflekterande metaller och speglar liksom med odjur och dödsallar.

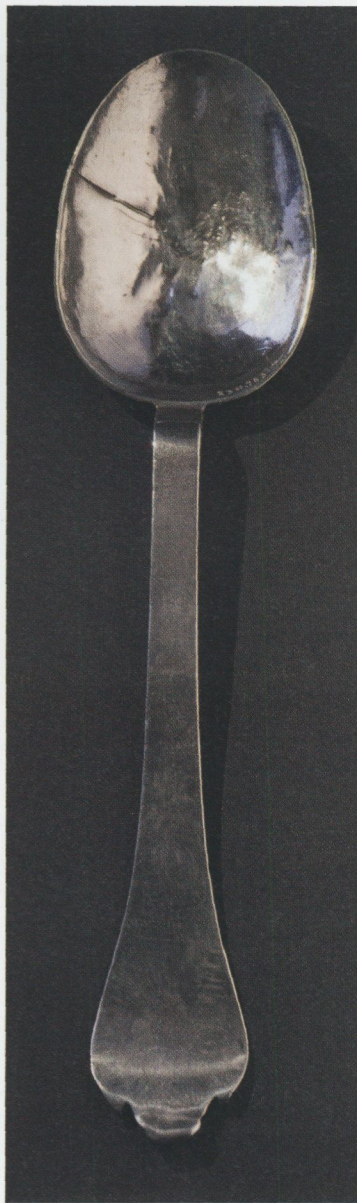
Numera upplever vi hoten som mer fysiska och skyddar barnen med mediciner och vaccinationer, kolikvaggor och spisskydd, bilbarnstolar och hjälmar. Men helt befriad från magi är samtiden inte. Vi sätter på barnen amulettsmucken med lyckobringande tur-symboler och ger dem pengar och silverskedar i doppresent. Just dopskeden som dopgåva har funnits länge. Det var oftast en faddergåva och symboliserade dessas förpliktelser mot det lilla barnet, både dess andliga och fysiska välbefinnande. Silverskeden står även för rikedom och en förhoppning om att barnet aldrig ska sakna föda.

Barnens lyckopeng med den lyckobringande fyrklövern på är en annan vanlig dopgåva som har kunnat köpas sedan 1912 (och som stödjer Synskadades Riksförbund). Andra ofta förekommande dopgåvor är guld- eller silverhalsband, spargrisar, matbestick, silverbägare eller pengar på bankbok. Nu för tiden har klädesplagg och leksaker – ofta nallar eller andra mjukisdjur – tillkommit.

Lyckopeng av gulmetall. På ena sidan en fyrklöver, på den andra en femuddig stjärna och namnet »BJÖRN« ingraverat samt girland av fyrklöver. Gåva till Björn, född 1926 (NM.O312301). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Dopsked av silver – se sid. 12.

Dalahäst tillverkad i Nusnäs, Dalarna. Dalahästen har genom sitt användningsområde övergått från att vara leksak/souvenir till ett magiskt föremål. (NM.0332060)
Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Ibland får föremålen större betydelse än så. Till exempel den dalahäst som togs in i Nordiska museets samlingar 2014. Föremålet lämnades åter till museets butik av några besökare som hade köpt den ett par år tidigare. De hade då gett den i present till en nyfödd pojke men ansåg nu att den förde otur med sig eftersom den lille gossen inte växte som han skulle. De ville inte ha pengarna tillbaka utan bara bli av med den, och i stället köpte de den största dala-

hästen i butiken. Här handlar det om besvärjande likhetsmagi – en större häst skulle få pojken att växa och bli större.

Vad skulle museet göra med den återlämnade hästen? Ett internt mejl talade om en »ruskig historia från golvet«, vilket på sätt och vis bekräftade att den hade transformerats från souvenir till ett övernaturligt föremål. Nu finns den i museets samlingar bland andra magiska ting.